हेमचन्द्ररायकविभूषणः : तत्काव्यकृतेर्विश्लेषणात्मकं वीक्षणम्

यादवपुरविश्वविद्यालयस्य कलाविभागस्य

पिएइच्. डि. इत्युपाधिलाभाय प्रदत्तस्य शोधप्रबन्धस्य संक्षिप्तसारः

जुलाइ, २०२१

गवेषकः प्रमितकुमारघोषः

निबन्धनसंख्या : AOOSA1100216

शिक्षावर्षः : २०१६-१७

शोधनिर्देशिका

भूतपूर्वाध्यापिका डः. ऋताचट्टोपाध्याया

संस्कृतविभागः, यादवपुरविश्वविद्यालयः

कलिकाता – ७०००३२

हेमचन्द्ररायकविभूषणः : तत्काव्यकृतेर्विश्लेषणात्मकं वीक्षणम्

यादवपुरविश्वविद्यालयस्य कलाविभागस्य

पिएइच्. डि. इत्युपाधिलाभाय प्रदत्तस्य शोधप्रबन्धस्य संक्षिप्तसारः

जुलाइ, २०२१

गवेषकः प्रमितकुमारघोषः

निबन्धनसंख्या : AOOSA1100216

शिक्षावर्षः : २०१६-१७

शोधनिर्देशिका

भूतपूर्वाध्यापिका डः. ऋताचट्टोपाध्याया

संस्कृतविभागः, यादवपुरविश्वविद्यालयः

कलिकाता - ७०००३२

सूचीपत्रम्

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
➢ आभारप्रकटनम्	i
➢ आमुखम्	ii
➢ संकेतसूचिका	iii - iv
➢ हेमचन्द्ररायकविभूषणः (संक्षिप्तपरिचयः)	१ - २
➢ हेमचन्द्रस्य काव्यकृतिषु उपलब्धानि वैशिष्ट्यानि	३ - ९
➢ हेमचन्द्रेण व्यवहृताः छन्दांसि, अलंकाराश्च	९ - १२
➢ कविकृतिषु प्राचीनानां कवीनां प्रभावः	१२ - १४
➢ ऐतिह्याधुनिकतयोः समन्वयः	१५ - १७
➢ शोधप्रबन्धस्य अध्यायविन्यासः	१८
➢ परिशिष्टम्	१९
➢ परिशीलिता ग्रन्थानुक्रमणी	२० - २६

आभारप्रकटनम्

कलिकातासंस्कृतमहाविद्यालये स्नातकोत्तरे द्वितीये वर्षे अध्यापिकायाः अञ्जलिकामुखोपाध्यायायाः सकाशाद् वङ्गीयाधुनिक-संस्कृत-साहित्येतिहासपठनकाले विषयेऽस्मिन् सातिशय आकृष्टोऽभवम् । ततः परं कलिकाताविश्वविद्यालये एम्.फिलस्य द्वितीये वर्षे श्रद्धेयविद्युद्वरणघोषाचार्यस्य उपदेशानुसारेण यादवपुरविश्वविद्यालयाधिष्ठितां ऋताचार्यां एम्.फिलस्य शोधनिर्देशिकारूपेण प्राप्तवान् । अधुना सैव आचार्या पि.एइच डि. इत्युपाधिलाभाय विहितस्य शोधकार्य्यस्यास्य निर्देशिका । पुनः विविधेषु प्रसङ्गेषु बहूनामाचार्याणां सकाशात् प्राप्ताः विविधोपदेशाः, ते यथा – स्वर्गीयः शिक्षकमहोदयो दुर्गाकुमारवन्द्योपाध्यायः, अध्यापकः सीतानाथाचार्य्यः, अध्यापकः प्रभुनाथद्विवेदीमहाभागः, अध्यापकः तारापदचक्रवर्तीमहाभागः, अध्यापिका रत्नावसुमहाभागा, अध्यापिका पियालीप्रहराजमहाभागा, अध्यापिका शुक्तिचौधुरीमहाभागा, ड. प्रतिमभट्टाचार्य्यमहाभागः, ड. स्वपनमाझिमहाभागः प्रमुखाः। अतः सर्वानेतानाचार्यान् प्रति तथा **विशेषतः आचार्यया अञ्जलिकामुखोपाध्यायया, विद्युद्वरणाचार्येण, पियालीप्रहराजमहाभागया च सह मे शोधनिर्देशिकां ऋताचार्यां** प्रत्यपि सातिशयम् आभारं प्रकटयामि ।

हेमचन्द्रस्य काव्यकृतीनां प्रतिलिपिसंग्रहणव्यापारे, आलोकचित्रसंग्रहणविषये च संस्कृतसाहित्यपरिषदिति ग्रन्थागारस्य कर्तृपक्षं प्रति ग्रन्थागारानुजीविन् विशेषतो 'गौतम् रक्षित्' ('मिठु दा') इति महोदयं प्रति आभारो ज्ञाप्यते मया ।

एतद्व्यतीत्य ड.देवव्रतमुखोपाध्यायमहोदयः, अध्यापिका कल्याणीवन्द्योपाध्याया, अध्यापिका ईशानीनस्करमहोदया, ड.शिप्राचक्रवर्तीमहोदया, ड.शुभ्रजित्सेनमहोदयः, ड.सुकन्याभट्टाचार्या, श्रीसौम्यजित्सेनमहोदयः, श्रीपवनघोषमहोदयः, श्रीमतीभक्तिलतादासमहोदया, श्रीमतीकृष्णादासमहोदया, श्रीमतीपारमिताराहामहाशया, श्रीतन्मयकुमारपालमहोदयः, श्रीसञ्जीवमान्नामहोदयः, श्रीसौम्यघोषः, श्रीमतीरूपसावन्द्योपाध्याया, श्रीमतीदेवदत्तावन्द्योपाध्याया, श्रीमतीप्रियावन्द्योपाध्याया चेत्यादीन् विद्वज्जनान् प्रत्यपि आन्तरिकीं कृतज्ञतां मे ज्ञापयामिति ।

विनीतः

प्रमितकुमारघोषः।

आमुखम्

पि.एइच डि. इत्युपाधिलाभाय शोधस्य विषयानुसन्धानावसरे संस्कृतसाहित्यपरिषदि विविधग्रन्थपाठकाले आकस्मिकतया उपलब्धानि हेमचन्द्ररायकविभूषणेन प्रणीतानि महाकाव्यानि, खण्डकाव्यानि तथा अन्यानि काव्यानीति ; यथा – 'परशुरामचरितम्', 'हैहयविजयम्', 'रुक्मिणीहरणम्', 'पाण्डवविजयम्', 'सत्यभामापरिग्रहम्' प्रभृतीनि । एतेषां काव्यानां नास्ति कापि टीका, पुनरेतेषां काव्यानामुपरि किमपि शोधकार्य्यं च नोपलभ्यते । केवलं संस्कृतसाहित्यपरिषदो मासिके मुखपत्रे एतेषु काव्यकृतिषु 'पाण्डवविजयमि'ति महाकाव्यस्य क्षितीशचन्द्रचट्टोपाध्यायकृतं पञ्चपृष्ठात्मकं समालोचनं प्राप्यते, समीक्षणस्यास्य सन्निवेशनमस्ति शोधप्रबन्धस्यास्य 'परिशिष्टम्' इत्यंशे । परन्तु मनोहराणि काव्यानीमानि अपेक्षन्ते सम्यक् समीक्षणमिति ज्ञात्वा मे गवेषणाकार्यस्य शुभारम्भः कृतः शोधनिर्देशिकायाः सम्मतिक्रमेण । प्रायः वत्सरपञ्चकं यावत् क्षुद्रमत्यनुसारेण मे लिखितोऽयं गवेषणाप्रबन्धः **'हेमचन्द्ररायकविभूषणः : तत्काव्यकृतेर्विश्लेषणात्मकं वीक्षणम्'** इति । शोधप्रबन्धेऽस्मिन् हेमचन्द्रस्य सर्व्वेषां काव्यकृतीनां संक्षिप्तपरिचयः प्रदीयते ; परन्तु आकृतिबाहुल्यवारणाय तत्रत्येषु काव्यकृतिषु केवलं महाकाव्यत्रयस्य [**'परशुरामचरितम्', 'हैहयविजयम्', 'पाण्डवविजयम्'**] ; खण्डकाव्यत्रयस्य [**'सत्यभामापरिग्रहम्', 'दशावतारस्तोत्रम्', 'पतिदानव्रतम्'(संस्कृतानूदितं खण्डकाव्यम्)**] च संक्षिप्तं समीक्षणमेव विधीयते । हेमचन्द्रस्य काव्यकृतिषु सनातनानि रामायण-महाभारत-पौराणिकवृत्तानि एव उपजीव्यत्वेन गृहीतानि । पुनः कवेरस्य काव्यकृतिषु सुप्राचीनानां कवीनां रचनाशैल्याः प्रभावोऽपि दरीदृश्यते ; परन्तु काव्यकृतिषु रसपरिवेशने, छन्दोव्यवहारे, वृत्तविन्यासे कवेरस्य हेमचन्द्ररायस्य स्वकीयतापि परिदृश्यते । अलमतिविस्तरेण ।

इति

शोधप्रबन्धकर्त्ता

प्रमितकुमारघोषः।

संकेतसूचिका

- अभि. श.(हरिदास.) - अभिज्ञानशकुन्तलम् (सम्पा. हरिदाससिद्धान्तवागीश)
- क्र.सं. - क्रमिकसंख्या
- काव्या.(पाठक.) - काव्यादर्शः (सम्पा. ड.यमुनापाठकः)
- काव्यालं.(शर्मा.) - काव्यालंकारः (ड.रमणकुमारशर्मा)
- का.सू.वृ.(सूरि.) - काव्यालंकारसूत्रवृत्तिः (श्रीकृष्णसूरिः)
- किरात.(विद्यानिधि.) - किरातार्ज्जुनीयम् (गुरुनाथविद्यानिधिभट्टाचार्य्यः)
- ख.का. - खण्डकाव्यम्
- खृ. - खृष्टाब्दः
- जन्म. - जन्मकालः
- ज.स्था. - जन्मस्थानम्
- दश.रू.(वेङ्कट.) - दशरूपकम् (टि. वेङ्कटाचार्यः)
- द्वि.सं. - द्वितीयसंस्करणम्
- ध्वन्या.(मूर्थि.) - ध्वन्यालोकः (सम्पा.ड. के.कृष्णमूर्थि)
- परशु.च. - परशुरामचरितम् (हेमचन्द्ररायप्रणीतम्)
- पा.वि. - पाण्डवविजयम् (हेमचन्द्ररायप्रणीतम्)
- प्र.का. - प्रकाशकालः
- प्र.सं. - प्रथमसंस्करणम्
- प्र.स्था. - प्रकाशस्थानम्
- म.का. - महाकाव्यम्
- महा.आदि.(हरिदास.) - महाभारतम्, आदिपर्व्व (सम्पा. हरिदाससिद्धान्तवागीशभट्टाचार्य्यः)
- व.जी.(दे.) - वक्रोक्तिजीवितम् (सम्पा. श्रीसुशीलकुमार दे)
- व.जी.(मूर्थि.) - वक्रोक्तिजीवितम् (सम्पा.ड. के. कृष्णमूर्थि)
- व. - वङ्गाब्दः
- रघु.(पाण्डुरङ्ग.) - रघुवंशम् (सम्पा. काशीनाथ पाण्डुरङ्ग परव)
- रवि. रचना. - रवीन्द्र रचनावली
- सत्य.प. - सत्यभामापरिग्रहम् (हेमचन्द्ररायप्रणीतम्),
- श्लो.सं. - श्लोकसंख्या

- समा. - समालोचना
- सम्पा. - सम्पादकः
- स.सं. - सर्गसंख्या
- स्वप्न.(गणपति.) - स्वप्नवासवदत्तम् (सम्पा. टि.गणपतिशास्त्री)
- सं.का.बा.(मुखार्जी.) - संस्कृत काव्यचर्चाय बाङाली : सेकाल ओ एकाल (अञ्जलिका मुखार्जी)
- सं.ख.का. - संस्कृतानूदितं खण्डकाव्यम्
- सा.द.(विमला.) - साहित्यदर्पणः (सम्पा. विमलाकान्तमुखोपाध्यायः)
- सा.द.(हरिदास.) - साहित्यदर्पणः (सम्पा. हरिदास-सिद्धान्त-वागीशो भट्टाचार्यः)
- हैहय.वि. - हैहयविजयम् (हेमचन्द्ररायप्रणीतम्)

हेमचन्द्ररायकविभूषणः (संक्षिप्तपरिचयः)

ऊनविंश-विंशशताब्द्योः वङ्गीयसंस्कृतसाहित्येतिहासे अन्यतमः प्रसिद्धभूतो महाकविरेव प्रमथनाथ-फणिभूषणयोः सुयोग्यछात्रो हेमचन्द्ररायकविभूषणः । आसीद् हेमचन्द्ररायो गौतमगोत्रीयस्य वारेन्द्रकायस्थवंशोद्भूतस्य यदुनन्दनरायस्य पुत्रः । हेमचन्द्रस्य 'पाण्डवविजयम्' इति महाकाव्यस्य अन्तिमसर्गस्य ५१तमे श्लोके 'यादवनन्दनेन'[१] इति पदेन सूचितः तस्य पितृपरिचयः । कविरयं अविभक्तवङ्गदेशस्य पावना इति मण्डलान्तर्गतस्य 'रामनगर' - इत्याख्ये स्थाने द्विरशीत्यधिकाष्टादशशततमे आङ्गलाब्दे (१८०४ शकाब्दः, आश्विनमासस्य अष्टादश दिनाङ्कः) जन्मग्रहणं चकार । तस्य पितृष्वसा कृष्णकामिनीचौधुराणी, आसीत् सा घुघुडाङानिवासिनी । कलिकाताविश्वविद्यालयात् स्नातकोत्तरपाठग्रहणादनन्तरं बभूव स पावनास्थितस्य एड्ओयार्डमहाविद्यालयस्य संस्कृतविभागस्य अध्यापकः । कवेरस्य जन्मभूमिः कर्मभूमिश्च अधुना 'बाङ्लादेश' इति देशस्यान्तर्गता । दशसर्गात्मके वीररसान्विते परशुरामचरितमित्याख्ये महाकाव्ये तृतीयपृष्ठाङ्कादेव ज्ञायते यत्, पावनास्थिताया दर्शनचतुष्पाठ्याः प्रसिद्धभूतो भूतपूर्वाध्यापको मथुरानिवासी सूर्यकान्ततर्कतीर्थशास्त्री काव्यमिदं पठित्वा हेमचन्द्रं कविभूषणोपाधिना भूषयामास ।

बहूनि एव काव्यानि कविभूषणेन हेमचन्द्ररायेण विरचितानि, स्वोत्साहद्वारेण पावनातः स्वभवनादेव तानि प्रकाशितानि च । तस्य काव्यकृतिषु यथा महाकाव्यानि सन्ति, तथैव सन्ति खण्डकाव्यानि, संस्कृतानूदितानि काव्यानि च। तेषु कतिचन यथा – 'परशुरामचरितम्', 'हैहयविजयम्', 'रुक्मिणीहरणम्', **'सुभद्राहरणम्'(अप्राप्तम्)**, 'सत्यभामापरिग्रहम्', 'पाण्डवविजयम्' चेति ।

एतेषु सत्यभामापरिग्रहं व्यतिरिच्य सर्वाणि एव काव्यानि वीररसात्मकानि महाकाव्यानि, हेमचन्द्रस्य महाकाव्यानि कथावस्तुनो वैभिन्न्येन द्वैविध्यं दधते, यथा – रामायणवृत्ताश्रितानि, महाभारतवृत्ताश्रितानि चेति । सत्यभामापरिग्रहन्तु वीररसात्मकं खण्डकाव्यमिति । एतद्व्यतीत्य 'दशावतारस्तोत्रम्', 'पतिदानव्रतम्' (संस्कृतानूदितं काव्यम्), **'भारतीगीतिः'(अप्राप्ता), 'भारविविमर्शः'(अप्राप्तः प्रबन्धः)** - इत्यादीनि विरचनानि तेनैव प्रणीतानि ; प्रसङ्गतः उल्लेख्यं यत्, तत्कालीने समये (अर्थाद् उनविंशशताब्द्यां) संस्कृतभारतीति गवेषणामूलकपत्रिकायां तद्रचितानि बहून्येव काव्यानि प्रकाशितानि इत्येवं तथ्यं प्राप्यते कृष्णमाचार्यसम्पादिते 'History of Classical Sanskrit Literature' इति ग्रन्थे, परन्तु तान्येव काव्यानि अधुनापि नोपलभ्यन्ते । अधुना कवेस्तथा उपलब्धानां काव्यकृतीनाम् अतिसंक्षिप्तः परिचयः अधस्तात् प्रदीयते –

---

[१] पा.वि.(द्वि.सं.)१२/५१ पृष्ठे ११०

कविः	उपलब्धानि काव्यानि				
	काव्यनाम	प्र.का., प्र.स्था.	स.सं.	श्लो.सं.	कथावस्तु
हेमचन्द्रराय-कविभूषणः [**जन्म.** - १८८२ खृ. (१८०४ शाके आश्विनमासे अष्टादशदिनाङ्के); **ज.स्था.**- अखण्डे वङ्गदेशे पावनामण्डले रामनगर इति स्थानम् ; **पिता** - यदुनन्दनरायः, **पितृस्वषा** - कृष्णकामिनी - चौधुराणी ; **कवेराचार्य्याः** - फणिभूषणतर्कवागीशः, सूर्यकान्ततर्कतीर्थशास्त्री, प्रमथनाथतर्कभूषणः ; **कर्मस्थलम्** – पावना एडओयार्ड-महाविद्यालयः]	परशुरामचरितम् (म.का.)	१९०४ खृ., पावना	१०	३५५	परशुरामावतारस्य जीवनलीला
	हैहयविजयम् (म.का.)	१९०९ खृ., पावना	९	२५७	हैहयपौलस्त्ययोर्युद्धम्,दशग्रीवनिग्रहः,पुलस्त्यानुरोधेन तस्य मुक्तिलाभः
	रुक्मिणीहरणम् (म.का.)	प्र.सं.१९१० खृ. द्वि.सं.१३३७ व., पावना	१२	५१७	श्रीकृष्णेन रुक्मिण्याः हरणम्
	सत्यभामा-परिग्रहम् (ख.का.)	प्र.सं. १९१३ खृ. द्वि.सं.१९३२खृ., पावना	४	१६४	श्रीकृष्णेन स्यमन्तकोद्धारः, तदनन्तरं सत्राजितानुरोधेन सत्यभामायाः पाणिग्रहणम्
	पाण्डवविजयम् (म.का.)	प्र.सं.१९१६खृ. द्वि.सं.१९३२खृ., पावना	१२	६१४	उद्योगपर्वणः सौप्तिकपर्वं यावन्महाभारतीयवृत्तान्तः
	दशावतारस्तोत्रम् (ख.का.)	रुक्मिणी.ह. (परिशिष्टम्) द्वि.सं.१३३७ व. पावना	-	११	जयदेवमनुसृत्य विरचिता दशावताराणां स्तुतिः
	पतिदानव्रतम् (सं.ख.का.)	सत्य.प. (परिशिष्टम्)द्वि.सं. १९३२खृ.,पावना	-	३९	दाशरथिरायस्य पाँचाल्याः 'सत्यभामार व्रत' इति पालायाः पद्यात्मकानु-वादः।

हेमचन्द्रस्य काव्यकृतिषु उपलब्धानि वैशिष्ट्यानि

नानावृत्तमयत्वम्

आलंकारिकसम्मतदिशा विविधवृत्तमयः कश्चन सर्गो महाकाव्ये स्थातुं शक्नोति, विषयेऽस्मिन् विश्वनाथस्य मतमेव प्रमाणत्वेन ग्रहीतुं शक्यते "नानावृत्तमयः क्वापि सर्गः कश्चन दृश्यते ॥६/३०२॥"[२] इति । परन्तु आलोच्ये महाकाव्यत्रितये एकाधिकेषु सर्गेषु नानावृत्तमयत्वं दरीदृश्यते । यथा – परशुरामचरिते प्रथमे, द्वितीये, तृतीये, षष्ठे, अष्टमे चेति सर्गपञ्चके ; हैहयविजये तृतीये, षष्ठे, सप्तमे चेति सर्गत्रितये ; पुनः पाण्डवविजये ५मे, ७मे, ८मे च सर्गत्रितये तथा १०मसर्गतः १२शसर्गं यावद् अर्थात्, सामग्रिकतया सर्गषट्के नानावृत्तमयत्वमिति वैशिष्टस्य उपस्थितिरेव दरीदृश्यते । उदाहरणतया केवलं परशुरामचरितस्य नानावृत्तमयत्वम् अधस्तात् प्रदीयते -

परशुरामचरितम्

- प्रथमसर्गः > वंशस्थविलम् (श्लोकाः १-९), मन्दाक्रान्ता (श्लोकाः १०-२७), द्रुतविलम्बितम् (श्लोकाः २८,२९), उपजातिः (श्लोकाः ३०-३२), मालिनी (श्लोकः ३३)।
- द्वितीयसर्गः > उपजातिः (श्लोकाः १-१०, १२, १३, १५-१७, २२, २३, २५, २६, २९-३६), उपेन्द्रवज्रा (श्लोकाः११,२०,२१,२४,२८), इन्द्रवज्रा (श्लोकाः१४,१८,१९,२७), द्रुतविलम्बितम् (श्लोकः ३७), शिखरिणी (श्लोकः ३८)।
- तृतीयसर्गः > उपजातिः (श्लोकाः१-५, ७-११, १३-१५, १७-२१, २३-२५), इन्द्रवज्रा (श्लोकः६), उपेन्द्रवज्रा (श्लोकाः १२, १६, २२), वंशस्थविलम् (श्लोकः२६), प्रमिताक्षरा (श्लोकः २७)।
- षष्ठसर्गः > उपजातिः (श्लोकाः १-९, ११-१३, १५-१८, २०-३०), उपेन्द्रवज्रा (श्लोकाः १०, १९), इन्द्रवज्रा (श्लोकः १४), मालिनी (श्लोकः ३१), प्रहर्षिणी (श्लोकः ३२)।
- अष्टमसर्गः > रथोद्धता (श्लोकाः १-२०), उपजातिः (२१-२४), (श्लोकः२६), वसन्ततिलकम् (श्लोकाः २७,२८), शार्दूलविक्रीडितम् (श्लोकाः २५, २९)।

रससम्बन्धिनी स्वकीयता

रसविषये हेमचन्द्रस्य प्रायः सर्व्वेषु काव्यकृतिषु अलंकारशास्त्रविहितं विधानमेवानुस्रियते । केवलं पाण्डवविजयमिति महाकाव्यस्य रसविषये कविनामुना उच्यते - "वीरकरुणरसप्रधानं महाकाव्यम्"[३] इति । हेमचन्द्रस्य उक्तिरियन्तु विश्वनाथस्य रसविषयकनियमं लङ्घयति । यतः साहित्यदर्पणानुसारेण वीरशृङ्गारशान्तादिषु एक एव

[२] सा.द.(हरिदास.) पृष्ठे ४२४

[३] पा.वि.(द्वि.सं.)पृष्ठे १

महाकाव्यस्य अङ्गिरसो भविष्यति, अत्र तु वीरः, करुणश्चेति रसद्वयमेव अङ्गिरूपेण उपस्थाप्यते कविनामुना । यद्यपि महाकाव्यमिदं रसविधानविषये साहित्यदर्पणमतिक्रामति तथापि मे मतानुसारेण न लङ्घयति सर्वान् अलङ्कारशास्त्रान् । यतो दण्डिनः काव्यादर्शे, भामहस्य काव्यालंकारे च एक एव रसः अङ्गिरसो भवेद् इत्येतादृशविधानं महाकाव्यस्य विषये नोपलभ्यते, वक्तव्यस्यास्य याथार्थ्यस्य प्रतिपादनाय तयोर्वक्तव्यानि अनुसन्धेयानि ; यथा काव्यादर्शे –

"अलंकृतमसंक्षिप्तं रसभावनिरन्तरम् । सर्गैरनतिविस्तीर्णैः श्रव्यवृत्तैः सुगन्धिभिः ॥१/१८"[४] इति।

भामहस्य काव्यालंकारेऽपि भणितम् - "युक्तं लोकस्वभावेन रसैश्च सकलैः पृथक् ॥२१"[५] चेति । अतो महाकाव्ये रसद्वयस्य अङ्गित्वस्वीकारे न किमपि हानिर्दृश्यते मया । वस्तुतस्तु प्रायशो महाकाव्येषु विश्वनाथस्य मतानुसरणमेव भूयो दृश्यते । अत एतेन महाकाव्यमिदं 'पाण्डवविजयम्' रसविषये सनातनमार्गात् पृथक्त्वं धत्ते ।

नायकसहायकाः

नायकस्य कर्त्तव्यकार्य्येषु ये सहायभूताः भवन्ति ते एव नायकसहायकाः। सहायास्तु विविधाः, यथा – 'श्रृङ्गारसहायाः', 'अर्थसिद्धेः सहायाः', 'धर्मसहायाः', 'दण्डसहायाः', 'अन्तःपुरसहाया'श्च । भेदानेतान् अनुसृत्याधुना हेमचन्द्रप्रणीतस्य महाकाव्यत्रयस्य नायकसहाया निरूप्यन्ते ।

तत्रत्ये परशुरामचरिते पिता जमदग्निरेव नायकस्य परशुरामस्य शिष्यधर्मपालने, मुनिधर्मपालने च सहायरूपेण चित्रितो जातः ; हैहयविजये कार्त्तवीर्य्यस्य अमात्यमुख्याः तस्य अर्थसिद्धेस्तथा दण्डस्य सहायरूपेण चित्रिताः, राज्ञो हितचिन्तनत्वात्तथा तस्य रक्षणाय रक्षोभिः सह समरे नृपेण विना अंशग्रहणत्वाच्च ; पाण्डवविजये श्रीकृष्णो नायकानां पाण्डवानां अर्थसिद्धेः सहायभूतेन मन्त्रिरूपेण, दण्डसहायभूतेन सुहृद्रूपेण च अवतिष्ठते । सहायानां विषये निगदितञ्च दशरूपके –

> "अथ नेतुः कार्यान्तरसहायानाह –
> मन्त्री स्वं वोभयं वापि सखा तस्यार्थचिन्तने ॥२/४२॥
>
> धर्मसहायास्तु –
> ऋत्विक्पुरोहितौ धर्मे तपस्विब्रह्मवादिनः ॥२/४३॥
>
> दुष्टदमनं दण्डः । तत्सहायस्तु –
> सुहृत्कुमाराटविका दण्डे सामन्तसैनिकाः।..॥२/४४॥"[६] इति ।

---

[४] काव्या.(पाठक.) पृष्ठे २४

[५] काव्यालं. (शर्मा.) पृष्ठे ४८

[६] दश. रू. (वेङ्कट.) पृष्ठे १२१

पुनः सहायका उत्तमाधममध्यमभेदेन त्रिविधाः। हेमचन्द्रस्य महाकाव्यत्रये चित्रिताः सहायकास्तु सर्व्वे उत्तमाः, यत उत्तमश्रेण्याः सहायकविषये विश्वनाथेनोक्तम् - "उत्तमाः पीठमर्द्दाद्याः॥३/५६॥"[७] इत्यत्र 'आद्याः' इति पदेन मन्त्रिपुरोहितादयोऽपि बुध्यन्ते, तदुक्तं साहित्यदर्पणे- "आद्याशब्दान्मन्त्रिपुरोहितादयः"[८] इत्यत्र 'मन्त्री'ति पदेन हैहयविजयस्य अमात्यमुख्यानां उत्तमसहायकत्वमेव प्रतिपद्यते । पुनः विटविदूषकशकारचेटादयो मध्यमाधमश्रेण्यामापतन्ति ; परन्तु एषु नान्तर्भावो दृश्यते सुहृदिति दण्डसहायकस्य, तपस्वीति धर्मसहायकस्य च । एतेन जमदग्निः, अमात्यमुख्याः, श्रीकृष्णश्चेत्यादीनां चरित्राणाम् उत्तमसहायकत्वं सिद्धमिति ।

प्रतिनायकाः

अत्रत्ये आलोच्यभूते महाकाव्यत्रये सहृदयानां सकाशे नायकानां चरितोत्कर्षप्रतिपादनाय कविनामुना विधीयते प्रतिनायकानामतीव प्राधान्यान्वितं मनोज्ञं वर्णनम् । प्रसङ्गेऽस्मिन् उदाहरणं यथा – दशसर्गात्मके परशुरामचरिते प्रथमे सर्गे नाकसदानां वचनेषु, द्वितीये सर्गे कार्त्तवीर्य्यस्य शापलाभवर्णनप्रसङ्गे, चतुर्थे सर्गे आदिभूतेषु श्लोकेषु प्रतिनायकभूतस्य हैहयाधिपतेर्वर्णनमुपलभ्यते ; पुनः पञ्चमसर्गादारभ्य अष्टमसर्गं यावद् विद्यते कार्त्तवीर्य्यार्ज्जुनस्य उपस्थितिः, वर्णनञ्च । ततः परं नवसर्गात्मके हैहयविजये तृतीये सर्गे प्रतिनायकस्य रावणस्य चरितवर्णनात्तथा तस्य रेवाभिगमनवर्णनात् परं चतुर्थसर्गतो नवमसर्गं यावदस्ति रावणस्योपस्थितिः प्राधान्येनाप्राधान्येन वेति । अथ द्वादशसर्गात्मके पाण्डवविजये प्रतिनायकस्य दुर्य्योधनस्य परोक्षोल्लेखो दृश्यते प्रथमसर्गतो द्वितीयसर्गं यावत् ; ततः परं तृतीयसर्गतः एकादशसर्गं यावद् दुर्य्योधनस्योपस्थितिर्दृश्यते प्राधान्येनेति । अधुना एतेषां प्रतिनायकभूतानां चरित्राणां प्रतिनायकत्वं प्रतिपद्यते अलंकारशास्त्रदृशा । प्रतिनायकस्य लक्षणविषये दशरूपककारेण भणितम् "लुब्धो धीरोद्धतः स्तब्धः पापकृद्व्यसनी रिपुः॥२/९॥"[९] इति । पाण्डवविजये द्वौ खलनायकौ दृश्येते ; यथा - 'दुर्य्योधनः', 'अश्वत्थामा' चेति । परन्तु कुरुयुवराजो दुर्योधनः प्रधानप्रतिनायकरूपेणैवोपस्थाप्यते महाकविनामुना । दुर्योधनोऽत्र पाण्डवराज्यग्रसनत्वाद् लुब्धः, मात्सर्यदर्पचण्डत्वविकत्थनत्वादिदोषयुक्तत्वाद् धीरोद्धतः, युद्धे अत्युत्साहवशात् स्तब्धः, परनार्यौ (द्रौपद्याम्) तथा द्यूतासक्तिवशाद्व्यसनी चेति । अश्वत्थामाचरित्रे तु 'धीरोद्धतः', 'स्तब्धः', 'पापकृत्' चेति दोषत्रयमेव दृश्यते । प्रसङ्गत उल्लेख्यं यद्, आलोच्यभूते महाकाव्यत्रये –

"गुणतः प्रागुपन्यस्य नायकं तेन विद्विषाम् ।
निराकरणमित्येष मार्गः प्रकृतिसुन्दरः ॥१/२१॥"[१०]

---

[७] सा. द. (हरिदास.) पृष्ठे १०१

[८] तत्रैव.

[९] दश. रू. (वेङ्कट.) पृष्ठे ८७

[१०] काव्या. (पाठक.) पृष्ठे २८

- इति नियममनुसृत्य आदौ नायकान् परशुराम-हैहय-पाण्डवानुपस्थाप्य, कार्त्तवीर्य्यार्ज्जुन-रावण-दुर्य्योधनाश्वत्थामादीनां प्रतिनायकानां वर्णनं विहितमिति कविभूषणेनामुना हेमचन्द्रेण ।

गुणरीतयः

कविभूषणहेमचन्द्रेण वैदर्भीरीतौ एव रचितानि महाकाव्यानि । वैदर्भीरीतेः लक्षणविषये वामनाचार्य्येण कथितं - "समग्रगुणोपेता वैदर्भी ॥१/२/११॥"[११] इति। परन्तु अत्र प्रसादगुणस्य एकाधिपत्यमेव दरीदृश्यते प्रायः सर्वेषु महाकाव्येषु । यद्यपि प्रसादं व्यतिरिच्य अन्येऽपि गुणाः सन्निवेशिताः। यथा – परशुरामचरिते प्रथमे सर्गे ओज-प्रसादयोः युगपदुपस्थितिर्दृश्यते । पुनः पाण्डवविजये सप्तमे सर्गे भीमोक्तिषु 'ओजः' इति गुणस्य प्रकाशो दृश्यते । पञ्चमसर्गस्य सन्ध्यावर्णनायाम् (५/६३-६८ श्लोकाः) उपलभ्यते 'माधुर्य्यम्', 'सौकुमार्य्यम्' चेति गुणद्वयम् । युधिष्ठिरस्य राज्याभिषेकवर्णनायाम् प्रसाद-सौकुमार्य्य-माधुर्य्यमिति गुणत्रयमुपलभ्यते । अपि च परशुरामचरिते हैहय-जामदग्न्ययोः समरे (सर्गाः६-८), परशुरामेण जितायाः धरायाः दाने (सर्गः१०) ; हैहयविजये हैहय-पौलस्त्ययोः प्रतापवर्णने (सर्गाः१,३), समरवर्णने (सर्गाः७,८), हैहयेन रावणस्य मुक्तिदाने (सर्गः९) ; पुनः पाण्डवविजये कर्णेन कवचकुण्डलदाने, समरवर्णने (सर्गाः७,८) चेत्यादिषु त्यागशौर्य्ययोः द्योतनं दृश्यते, एतेन काव्यानामेतेषां 'उदारत्वमि'ति गुणवत्वं सिद्धम् । गुणानेतान् व्यतिरिच्य सर्वेषु महाकाव्येषु अर्थस्य अकल्पनीयत्वाद् 'अर्थव्यक्तिः', परशुराम-हैहय-रावण-पाण्डवकौरवादीनां रामायण-महाभारत-पौराणिकचरित्राणां वर्णनेन चमत्कारजनकत्वात् 'कान्तिः', अङ्गिरसेन सह विविधानामङ्गरसव्यञ्जकानां वाक्यानां प्रयोगे 'माधुर्य्यम्', मिश्रवर्णानां प्रयोगे सर्वत्र मध्यमबन्धयुक्तत्वात् 'समता', महाकाव्यानां केषुचित् सर्गेषु कोमलवर्णानां प्रयोगाधिक्ये 'सुकुमारता', बन्धशैथिल्याभावात् 'श्लेष'श्चेत्यादयो गुणाः सन्निवेशिताः। अतः कविरयं वैदर्भीरीतिरसिक एवेत्यभिप्रायो मे ।

वृत्तयः

आलोच्यमाने महाकाव्यत्रये वीर एवाङ्गित्वेनावतिष्ठते, पुनः रामायण-महाभारताख्यानान्वितत्वाद् अद्भुतरसस्योपस्थितिरपि दृश्यते । अतो वीररसस्य प्राधान्यात्तथाद्भुतस्यावस्थानादत्रत्येषु महाकाव्येषु सात्वतीवृत्तेरवस्थानं तु स्वाभाविकमेव । पुनः युद्धात्मकवृत्तान्वितत्वाद् रौद्ररसस्यावस्थानमप्युपलभ्यते आलोच्ये महाकाव्यत्रितये, अतस्तेषु काव्यकृतिषु आरभटीवृत्तिरपि नयनपथमुपैति । धनञ्जयेनाप्युक्तं वृत्तिविनियोगविषये –

"शृङ्गारे कैशिकी वीरे सात्त्वत्यारभटी पुनः ।
रसे रौद्रे च बीभत्से वृत्तिर्सर्वत्र भारती ॥२/६२॥"[१२] इति ।

सात्त्वतीवृत्तेः स्वरूपकथनप्रसङ्गे दर्पणकारेणोक्तम् –

---

[११] का. सू. वृ. (सूरि.) पृष्ठे १७

[१२] दश. रू. (वेङ्कट.) पृष्ठे १३१

"सात्त्वती बहुला सत्त्व-शौर्य्यत्यागदयार्जवैः।
सहर्षा क्षुद्रशृङ्गारा विशोका साद्भुता तथा॥ ६/१२८॥"[१३] इति।

अर्थाद्, या वृत्तिः सत्त्वशौर्य्यत्यागदयार्जवैः परिपूर्णा, प्रायेण हर्षयुक्ता, स्वल्पशृङ्गारान्विता, शोकविहीना, अद्भुतरसान्विता सा एव सात्त्वती वृत्तिः। आलोच्ये महाकाव्यत्रितये परशुराम-हैहय-पाण्डवादीनां नायकानां प्रवृत्तिभूते व्यापारे पूर्वोक्तेषु वैशिष्ट्येषु सत्त्वशौर्य्यत्यागदयार्जवत्वं, स्वल्पशृङ्गारत्वम्, अद्भुतरसान्विततत्वमित्यादीनि वैशिष्ट्यानि सन्निवेशितानि। सात्त्वतीवृत्तेः उदाहरणतया पाण्डवविजयस्य श्लोकोऽयम् अनुसन्धेयः –

"क्रुद्धो विकृष्य स पुनर्निशितं कृपाणं तेनापि मूर्धनि मुधैव जघान भूतम्।
सोऽसि पफाल, परमेण च विस्मयेन द्रौणिः पराक्रमधियं न बबन्ध भूयः ॥१०/११॥"[१४];

आरभटीवृत्तेः लक्षणप्रसङ्गे विश्वनाथेनापि उक्तम् –

"मायेन्द्रजालसंग्रामक्रोधोद्भ्रान्तादिचेष्टितैः।
संयुक्ता बधबन्धाद्यैरुद्धतारभटी मता ॥६/१३२॥"[१५] इति।

अर्थाद्, या वृत्तिः मायया इन्द्रजालेन च युक्ता, क्रोधोद्भ्रान्तचेष्टितैर्युक्ता, संग्राम-बध-बन्धान्विता उद्धता सैव आरभटी वृत्तिः। एतेषु महाकाव्येषु माया-संग्राम-बध-बन्धादीनि वैशिष्ट्यानि सन्निवेशितानि। अस्या आरभटीवृत्तेः उदाहरणं यथा पाण्डवविजये –

"गदाघातेन घोरेण महीं मोहं समं गतः।
ययौ दुःशासनः सद्यो भीमसेनस्य वश्यताम्॥८/७४॥
व्यदारयन्नरहरिर्हिरण्यकशिपोरिव।
उरो दुःशासनस्यासौ पश्यत्सु प्रतियोद्धृषु॥८/७५॥
स वक्षःक्षतजैस्तस्य तृप्तःक्षीर इवोत्थितः।
राक्षसोऽयमिति त्रासाद्विषद्भिर्नाभिवीक्षितः॥८/७६॥"[१६] चेति।

[१३] सा. द. (विमला.) पृष्ठे २९४
[१४] पा. वि. (द्वि. सं.) पृष्ठे ८८
[१५] सा. द. (विमला.) पृष्ठे २९६
[१६] पा. वि. (द्वि. सं.) पृष्ठे ७०

ध्वनि-वक्रोक्त्योः अस्तित्वम्

अधुना कविभूषणस्य हेमचन्द्रस्य महाकाव्यत्रयेषु दिङ्मात्रत्वेन केवलं पाण्डवविजयमाधारीकृत्य तत्र ध्वनि-वक्रोक्तीनाम् अस्तित्वविषयिनी आलोचना विधीयते। महाकाव्यमिदं कवेः हेमचन्द्रस्य मतानुसारेण "वीरकरुणरसप्रधानं महाकाव्यम्" अतोऽत्रास्ति वीररसध्वनिः, करुणरसध्वनिश्च ; पुनरत्र रौद्राद्भुतयोः ध्वनिरपि विराजन्ते। पुनः पाण्डवानां विजयद्वारेणात्र अधर्मोपरि धर्मस्य विजयोऽपि सूच्यते इति वस्तुध्वनिः । अर्थान्तरन्यासः-उत्प्रेक्षा-उपमा-एकदेशविवर्तिरूपकम्-निदर्शना-पर्यायादीनामलंकाराणां ध्वनिरपि अत्र दृश्यते । अतो महाकाव्येऽस्मिन् ध्वनित्रयमेव विराजते । वाच्यार्थस्य सुचारुप्रयोगत्वादस्मिन् काव्ये कुन्तकसम्मता वक्रोक्तिः अर्थाद्, "वैदग्ध्यभङ्गिभणीतिः ॥१/१०॥"[१७] अपि दृश्यते । काव्येऽस्मिन् कविनानुस्रियते कुन्तकानन्दयोः शब्दार्थविधानम् ; आनन्दवर्धनः शब्दार्थविधानविषये कथयति –

"सोऽर्थस्तद्व्यक्ति सामर्थ्ययोगी शब्दश्च कश्चन। यत्नतः प्रत्यभिज्ञेयौ तौ शब्दार्थौ महाकवेः॥१/८॥"[१८] इति।

पुनः काव्यस्य शब्दार्थयोः स्वरूपविषये कुन्तकोऽपि कथयति -

"शब्दो विवक्षितार्थैकवाचकोऽन्येषु सत्स्वपि।
अर्थः सहृदयाह्लादकारिस्वस्पन्दसुन्दरः ॥१/९॥"[१९]इति।

विषयेऽस्मिन् उदाहरणतया पाण्डवविजयस्य श्लोकोऽयमनुसन्धेयः -

"जयश्रिया स्फुटमभिषेकलक्ष्यया सहार्जितं दधदधिमौलि तं मणिम्।
सुरापगाश्रितजटमिन्दुशेखरं विडम्बयंस्त्रिपुररिपुम्बभौ नृपः ॥१२/५२॥"[२०]

- इत्यत्र 'त्रिपुररिपुः' इति पदेन युधिष्ठिर आसीद् धार्तराष्ट्ररिपुः इत्येव सूच्यते। अतो महादेववाचकानि अन्यानि पदानि व्यतिरिच्य 'त्रिपुररिपुः' इति पदमेव सम्यक्तया युज्यते । पुनः श्लोकस्यास्य पूर्वार्धेण, 'त्रिपुररिपुः' इति पदेन च वीररसोऽपि अभिव्यज्यते । पुनरत्र 'सुरापगाश्रितजटमिन्दुशेखरं विडम्बयन्' इत्यंशेन व्यतिरेकालंकारध्वनिरपि अभिव्यज्यते । श्लोकोऽयं द्वादशसर्गगतः, सर्गोऽयं निर्वहणसन्धेराधारः अतः अद्भुतविषयस्य सन्निवेशोऽपि विधेयः, श्लोकेऽस्मिन् युधिष्ठिरेण महादेवातिक्रमणाद् विषयस्य अद्भुतत्वमेव सूचितम् । श्लोकस्यास्य शब्दार्थयोः मिथः सौष्ठवं स्मारयति कुन्तकस्य उक्तिरियं -

---

[१७] व. जी. (मूर्धि) पृष्ठे २०

[१८] ध्वन्या. (मूर्धि) पृष्ठे १५

[१९] व. जी. (मूर्धि) पृष्ठे १४

[२०] पा. वि. (द्वि. सं.) पृष्ठे ११०

"समसर्वगुणौ सन्तौ सुहृदाविव सङ्गतौ ।
परस्परस्य शोभायै शब्दार्थौ भवतो यथा॥टीका.१/१८॥"[२१] इति।

हेमचन्द्रेण व्यवहृताः छन्दांसि, अलंकाराश्च

काव्येषु प्रयुक्तानि वृत्तानि

विश्वनाथकविराजस्य विधानानुसारेण महाकाव्यस्य सर्गाः साधारणतया एकप्रकारच्छन्दोभिर्बद्धा भवन्ति, सर्गान्ते तु सन्ति वृत्तान्तराणि, तदुक्तम् –

"एकवृत्तमयैः पद्यैरवसानेऽन्यवृत्तकैः॥६/३०२॥"[२२] इति।

अस्योदाहरणं दृश्यते यथाक्रमेण हेमचन्द्रस्य महाकाव्येषु, खण्डकाव्येषु च । प्रसङ्गत उल्लेख्यं यद्, हेमचन्द्रस्य काव्यकृतिषु प्रायः सर्वत्रैवोपलभ्यते 'सुन्दरी', 'पुष्पिताग्रा' चेति अर्धसमवृत्तद्वयम् । पुनः कानिचन अप्रसिद्धानि वृत्तानि अपि विराजन्ते यथा - 'औपच्छन्दसिकम्', 'अपरवक्त्रम्', 'तूणकम्', 'मञ्जुभाषिणी', 'मालभारिणी', 'मत्ता', 'स्वागता', 'प्रमिताक्षरा' चेति । एतद्यतीत्य 'शार्दूलविक्रीडितम्', 'रथोद्धता', 'वसन्ततिलकम्', 'वंशस्थविलम्', 'अनुष्टुप्', 'मालिनी', 'हरिणी', 'पृथ्वी', 'स्रग्धरा', 'उपजातिः', 'शालिनी', 'शिखरिणी', 'रुचिरा', 'तोटकम्', 'इन्द्रवज्रा', 'उपेन्द्रवज्रा', 'द्रुतविलम्बितम्', 'प्रहर्षिणी' चेत्यादीनां प्रसिद्धानां समवृत्तानां भूयः प्रयोगोऽपि दरीदृश्यते । उदाहरणतया केवलं हैहयविजयस्य, सत्यभामापरिग्रहस्य च वृत्तविधानमुपस्थापितम् ; यथा –

म.का.	स.सं.	सर्गनाम	वृत्तविधानम्	
			सर्गादिमध्यौ	सर्गान्ते
हैहयविजय	१	चरिताख्यानम्	वंशस्थविलम् (श्लोकाः १-२६)	वसन्ततिलकम् (श्लोकः२७), मालिनी (श्लोकः२८)
	२	रेवाविहारः	उपजातिः (श्लोकाः१-२८)	वसन्ततिलकम् (श्लोकः२९)
	४	रेवाप्रवाहरोधः	अनुष्टुप् (श्लोकाः १-२२)	पुष्पिताग्रा (श्लोकः२३), मालिनी (श्लोकः२४), शालिनी (श्लोकः२५)
	५	मन्त्रिवाक्यम्	रथोद्धता (श्लोकाः१-२७)	वसन्ततिलकम् (श्लोकः२८)
	८	दशग्रीवनिग्रहः	अनुष्टुप् (श्लोकाः १-३६)	मालिनी (श्लोकः३७), शिखरिणी (श्लोकः३८), पुष्पिताग्रा (श्लोकः३९)

[२१] व. जी. (दे) पृष्ठे ११

[२२] सा. द. (हरिदास.) पृष्ठे ४२३

म्	९	रावणमोचनम्	सुन्दरी (श्लोकाः १-२८)	रुचिरा (श्लोकः२९), वंशस्थविलम् (श्लोकः३०), शार्दूलविक्रीडितम् (श्लोकौ ३१,३२), मालिनी (श्लोकः३३)

खण्ड-काव्यम्	स.सं.	सर्गनाम	वृत्तविधानम्	
			सर्गादिमध्यौ	सर्गान्ते
सत्यभामापरिग्रहम्	१'मः	कृष्णाभिशस्तिः (श्लो.सं.- ३२)	उपेन्द्रवज्रा (श्लोकौ १,२); उपजातिः (श्लोकाः ३-३०)	मालिनी (श्लोकौ ३१,३२)
	२'यः	मणिविचयः (श्लो.सं.- ६५)	अनुष्टुप् (श्लोकाः १-६२)	शार्दूलविक्रीडितम् (श्लोकौ६३,६४); द्रुतविलम्बितम् (श्लोकः ६५)
	३'यः	जाम्बवत्स-मागमः (श्लो.सं.- ३४)	वंशस्थविलम् (श्लोकाः १-३०)	वसन्ततिलकम् (श्लोकः३१), शार्दूलविक्रीडितम् (श्लोकः३२), सुन्दरी(श्लोकः३३), मालभारिणी (श्लोकः ३४)
	४'र्थः	परिग्रहः (श्लो.सं.- ३३)	वृत्तविधानम् (नानावृत्तमयत्वम्)	
			सुन्दरी (श्लोकाः१-२४) ; शालिनी (श्लोकौ २५,३१) ; वंशस्थविलम् (श्लोकः२६) ; प्रहर्षिणी (श्लोकः२७) ; वसन्ततिलकम् (श्लोकाः २८,२९,३०,३२) ; मालिनी (श्लोकः३३)।	

महाकाव्येषु प्रयुक्ताः अलंकाराः

कवेरस्य महाकाव्येषु प्रायः अर्थान्तरन्यासालंकारस्य भूयः प्रयोगो दरीदृश्यते । अतस्तेभ्यः अर्थान्तरन्यासालंकारेण समुपन्यस्तानि कतिपयपद्यानि परं मनोज्ञानि इत्यत्र उद्ध्रियन्ते उदाहरणत्वेन, यथा –

परशुरामचरिते –

> "शमव्रते ब्रह्मकुलेऽपि जातो लेभे धनुर्व्वेदमसौ विशिष्य ।
> देहान्तरेऽपि स्फुरतीह पुंसां क्रिया हि संस्कारवशान्न वंशात् ॥२/४॥"[23],

[23] परशु. च. (प्र. सं.) पृष्ठे १४

हैहयविजये –

"दर्पान्ध एव यतते दशकन्धरश्चेदस्मानतीत्य नृपतिं सहसाभियातुम् ।

बाधामहे प्रतिपदं वयमायुधैस्तं वीरप्रिया न हि पुनः सुलभा जयश्रीः॥५/२८॥"[२४],

पाण्डवविजये –

"कीर्तिर्लोके ध्रुवा लक्ष्मीरकीर्तिर्हि दरिद्रता ।

कीर्तिरेका स्थिरा ज्योत्स्ना तमिस्रं तद्विपर्ययः॥६/७१॥"[२५] चेति ।

सत्यभामापरिग्रहे प्रयुक्ताः अलंकाराः

काव्येऽस्मिन् यथा सन्ति शब्दालंकाराः तथैव अर्थालंकाराऽप्युपलभ्यन्ते । साहित्यदर्पणकारेण विश्वनाथेन अनुप्रास-यमक-वक्रोक्ति-श्लेषादयः शब्दालंकाराः स्वीकृताः, तेषु केवलमनुप्रासयमकयोः प्रयोगो विधीयेते कविभूषणेन हेमचन्द्रेण तदीये सत्यभामापरिग्रहे खण्डकाव्ये । तत्र अनुप्रासस्यैवाधिक्यमुपलभ्यते काव्येऽस्मिन् । अलंकारोऽयं विश्वनाथेन पञ्चधा विभज्यते – 'छेकानुप्रासः', 'वृत्त्यनुप्रासः', 'श्रुत्यनुप्रासः', 'अन्त्यानुप्रासः', 'लाटानुप्रास'श्चेत्येतेषु लाटानुप्रासं व्यतिरिच्य अवशिष्टस्य भेदचतुष्टयस्यैव भूयः प्रयोगो दृश्यते काव्येऽस्मिन् ।

शब्दालंकारानिव काव्येऽस्मिन् विविधाः अर्थालंकाराऽपि सुप्रयुक्ताः कविभूषणेन हेमचन्द्रेण । तत्रत्ये सत्यभामापरिग्रहे उपमा, अर्थान्तरन्यासश्चेति अलंकारद्वितयस्य भूयः प्रयोगो यथा दरीदृश्यते तथैव तेषामलंकाराणां मनोहारित्वं हृदयाह्लादजनकत्वमपि पुनः पुनः नयनपथमुपैति अस्माकमिति । एतद्व्यतीत्य मालोपमा-उत्प्रेक्षा-अप्रस्तुतप्रशंसा-स्मरण-काव्यलिङ्ग-दृष्टान्त-संसृष्टिरादीनाम् अलंकाराणामुपस्थितिरपि दृश्यते । अतस्तेषामलंकाराणां स्थानानि अधःस्ताद् निर्दिश्यते तालिकाद्वारेण –

क्र.सं.	अर्थालंकाराः	स.सं./श्लो.सं.
१.	अर्थान्तरन्यासः	१/२,१२,१९ ; ३/१७ ; ४/३१।
२.	उपमा	१/२०, २१, २२ ; २/२, ३, ५, १५, १६, ४१, ६४ ; ३/८, २२ ; ४/४, १२।
३.	काव्यलिङ्गम्	१/११
४.	उत्प्रेक्षा	३/२
५.	स्मरणम्	३/१०

[२४] हैहय. वि. (प्र.सं.) पृष्ठे ३८

[२५] पा. वि. (द्वि. सं.) पृष्ठे ५२

६.	मालोपमा	३/२६
७.	प्रतिवस्तूपमा	४/३२
८.	संसृष्टिः	१/७ (समासोक्ति, अप्रस्तुप्रशंसा चेति अलंकारद्वयस्य परस्परनिरपेक्षत्वेना-वस्थानात्), २/१४ (उपमा-उत्प्रेक्षयोः परस्परनिरपेक्षत्वात्), ४/२४ (प्रतिवस्तूपमा, अप्रस्तुतप्रशंसा चेति एतयोः परस्परनिरपेक्षत्वेनावस्थानात्)।
९.	संकरः	४/३३ (उत्प्रेक्षा, विभावना चेत्येतयोः अङ्गाङ्गित्वेनावस्थानात्)

हेमचन्द्रस्य काव्यकृतिषु सुप्राचीनानां कवीनां प्रभावः

"इदं कविवरैः सर्वैराख्यानमुपजीव्यते । उदयप्रेप्सुभिर्भृत्यैरभिजात इवेश्वरः॥"[२६]

अर्थाद् उन्नतिकामिनो भृत्याः सदैव अभिजातप्रभुमाश्रयन्ति । यथा युगे युगे प्राचीनाः साहित्यिकाः तथा अर्वाचीना अपि रामायण-महाभारत-पुराणाख्यानानि उपजीव्य तेषां काव्यानि अरचयन् । एतानवलम्ब्य भास-कालिदास-भारवि-माघ-श्रीहर्ष-वासुदेव-क्षेमेन्द्र-भट्टनारायण-प्रमुखैः कविभिः दृश्यकाव्यानि, महाकाव्यानि च रचितानि ; अस्मिन् प्रसङ्गे कविभूषणस्य हेमचन्द्ररायस्य काव्यकृतिष्वपि नास्ति कश्चिद् व्यतिक्रमः। तदीयेषु काव्यकृतिषु स कविः छन्दोऽनुवर्तनेषु, पदविन्यासेषु, चरित्रचित्रणेषु, गुर्व्वर्थप्रतिपादकवाक्यपरम्परारचनासु च भारविं ; प्रसादगुणेन च कालिदासमपि काममनुहरति । इत्थं प्रथितयशसः पुराणकविद्वयस्य शैलीं युगपदनुवर्तमानस्तयोरुभयोरेव कविवृन्दारकयोः सम्पद्विशेषाणां भूयसां सङ्कलनं समन्वयञ्च कुर्व्वन् कविः हेमचन्द्रः कयाप्यभिनवाभिख्यया सुतरां सम्भावयति कवितालक्ष्मीम् । प्रसङ्गेऽस्मिन् भवविभुतिविद्याभूषणेनोक्तम् –

"भारविः कालिदासश्च सूर्य्याचन्द्रमसाविव ।
तयोर्दीप्तिश्च कान्तिश्च हेमचन्द्रं समं श्रिते ॥"[२७] इति।

न केवलं भारवेः, कालिदासस्य च ; अपि तु भास-माघ-श्रीहर्षादीनां प्रभावोऽपि दृश्यते कवेरस्य काव्यकृतिषु । अधुना महाकाव्यत्रयं तथा 'सत्यभामापरिग्रहमि'ति खण्डकाव्यम् आधारीकृत्य प्रसङ्गेऽस्मिन् दिङ्मात्राणि उदाहरणानि अधस्तात् सन्निवेशितानि –

---

[२६] महा.आदि.(हरिदास.) १/२/३९९, पृष्ठे १८९

[२७] पा. वि. (द्वि. सं.) समा. पृष्ठे ११८

परशुरामचरिते

अत्रत्ये चतुर्थे सर्गे कविना सन्निवेशिते जमदग्नेः आश्रमवर्णने रघुवंशस्य वशिष्ठाश्रमवर्णनम्, स्वप्नवासवदत्तस्य तपोवनवर्णनम्, शाकुन्तलस्य कण्वाश्रमवर्णनमित्यादीनां छायैवानुभूयते –

परशुरामचरितम्	रघुवंशम्[२८]
चिरसम्भृतहोमपावकं प्रचुराज्याहुतिधूमगन्धिनम्। नियमैकधनैरधिष्ठितं निचितं शान्तिरतैः शकुन्तिभिः॥ मुनिवृत्त्युपदेशकैः स्थिरै- रभिलीनं तरुभिः समन्ततः। अविरोधपरैर्मृगैः स्फुटं तपसां सूचितपुण्यवैभवम्॥ [२९]	आतपात्ययसंक्षिप्तनीवारासु निषादिभिः। मृगैर्वर्त्तितरोमन्थमुटजाङ्गनभूमिषु॥ अभ्युत्थिताग्निपिशुनरतिथिनाश्रमोन्मुखान्। पुनानं पवनोद्धूतैर्धूमैराहुतिगन्धिभिः॥
	स्वप्नवासवदत्तम्[३०]
	विश्रब्धं हरिणाश्चरन्त्यचकिता देशागतप्रत्यया वृक्षाः पुष्पफलैः समृद्धिविभवाः सर्वे दयारक्षिताः। भूयिष्ठं कपिलानि गोकुलधनान्यक्षेत्रवत्यो दिशो निःसन्दिग्धमिदं तपोवनमयं धूमो हि वह्वाश्रयः॥
	अभिज्ञानशकुन्तलम्
	नीवाराः शुकगर्भकोटरमुखभ्रष्टास्तरुणामधः प्रस्निग्धाः क्वचिदिङ्गुदीफलभिदः सूच्यन्त एवोपलाः। विश्वासोपगमादभिन्नगतयः शब्दं सहन्ते मृगा- स्तोयाधारपथाश्च वल्कलशिखानिस्यन्दरेखाङ्किताः॥ [३१]

हैहयविजये

अत्र 'रेवाविहारः' इत्याख्येन द्वितीयेन सर्गेण शिशुपालबधे माघेनोपन्यस्तो 'जलविहारः' इत्याख्यः अष्टमः सर्ग एव स्मर्यते । परन्तु हेमचन्द्रस्य रचनायां माघसदृशं सातिशयं वागाडम्बरं नोपैति नयनपथमित्याशयो मे ।

[२८] रघु. (पाण्डुरङ्ग.) १/५२, ५३. पृष्ठे १७, १८ च

[२९] परशु. च. (प्र. सं.) ४/२०, २१. पृष्ठे ३२

[३०] स्वप्न.(गणपति.) १/१२. पृष्ठे १०

[३१] अभि. श. (हरिदास.) १/१४. पृष्ठे ३०

पाण्डवविजये

महाकाव्यस्यास्य द्वितीये सर्गे श्रीकृष्णेन सह पाण्डवजायायाः द्रौपद्याः कथोपकथने द्रौपदीमुखनिःसृताः दुःखव्यञ्जकतेजोविजृम्भिताः श्लोकाः किरातार्जुनीयस्य प्रथमसर्गगतान् द्रौपदीमुखनिःसृतान् श्लोकानेव स्मारयन्ति, दिङ्मात्रमुदाहरणमस्य यथा –

पाण्डवविजये	किरातार्ज्जुनीये
अवमानमजातशत्रुणा निखिलं सोढवता विमूढवत् । सति च प्रतिकारपाटवे तुलितं नाङ्गुलिमात्रमप्यहो॥ २/७॥ [३२]	भवन्तमेतर्हि मनस्विगर्हिते विवर्तमानं नरदेव वर्त्मनि। कथं न मन्युर्ज्वलयत्युदीरितः शमीतरुं शुष्कमिवाग्निरुच्छिखः॥ १/३२॥ [३३]

पाण्डवविजयस्य शब्दसौष्ठवम् अर्थगरिमा च द्वयमतीव रमणीयम्, तदुदाहरणतया तृतीयसर्गस्य हस्तिनापुरविवरणात् श्लोकोऽयम् उद्धृतः –

"स्वच्छमम्बु युवतीः श्लथाम्बरा यत्र कृत्रिमसरस्यलज्जयत् ।
साश्वरेणु गजमज्जनाकुलं तज्जलं भजति कज्जलश्रियम् ॥ ३/९॥ "[३४] इति ।

सत्यभामापरिग्रहम्

अत्रत्ये द्वितीये सर्गे राजपथि माधवेन सह सत्यभामायाः क्षणभूतात् साक्षात्कारादनन्तरं श्रीकृष्णस्य द्वारिकात्यागदर्शने सत्यभामायाः मानसिकावस्थायाः या वर्णना दृश्यते तया शाकुन्तले प्रथमाङ्कान्ते गमनोद्यतस्य दुष्यन्तस्य उक्तेर्भाव एव स्मृतपथमायाति मे –

सत्यभामापरिग्रहम्	अभिज्ञानशकुन्तलम्
आदृष्टिपथमालोक्य सत्यभामाथ वल्लभम्। मनसा चानुगच्छन्ती देहेनाववृते गृहम्॥ २/१८॥ [३५]	गच्छति पुरः शरीरं पश्चादसंस्थितं चेतः। चीनांशुकमिव केतोः प्रतिवातं नीयमानस्य॥ १/३१॥ [३६]

[३२] पा.वि.(द्वि.सं.) पृष्ठे १५

[३३] किरात.(विद्यानिधिः) पृष्ठे ७६

[३४] पा.वि.(द्वि.सं.) पृष्ठे २३

[३५] सत्य. प. (द्वि. सं.) पृष्ठे १३

[३६] अभि. श. (हरिदास.) पृष्ठे १०३

ऐतिह्याधुनिकतयोः समन्वयः

कविभूषणस्य हेमचन्द्रस्य काव्यकृतयः विंशशताब्द्याम् आपतन्ति, अतः तस्य काव्यकृतिषु सुप्राचीनैतिह्येन सह आधुनिकतायाः समन्वयस्य प्रसङ्गोऽपि आयाति स्वाभाविकतयैव । अनेनैव कारणेन जागर्ति खलु कश्चित्प्रश्नो यत्किमिदं आधुनिकत्वम् नाम ? प्रसङ्गेऽस्मिन् विश्वकविना रवीन्द्रनाथठाकुरेण 'आधुनिक काव्य' इति प्रबन्धे 'साहित्येर पथे' इत्यंशे समभ्यधायि – "नदी सामनेर दिके सोजा चलते चलते हठात् वाँक फेरे । साहित्यओ तेमनि वरावर सिधे पथे चले ना । यखन से वाँक नेय तखन सेइ वाँकटाकेइ बलते हबे मडार्न् । बांलाय बला याय़ आधुनिक ।"[३७] अर्थात्, स्रोतस्विनी यथा क्वचित् सहसा गतिं वक्रयति, तथैव साहित्यमपि काले काले दिशं परिवर्तते । सैव वक्रता (दिक्परिवर्तनम्) ह्याधुनिकी (तत्कालोचिता) मन्यते । वस्तुतः स्रोतस्विनीव साहित्यसुधाधारापि अविच्छिन्नत्वेन विज्ञानप्रयुक्तिपरिस्फुर्तिक-मनुजसभ्यतायाः तथा मानविकबोधस्य अपक्षयात् स्खलद्गतिसमाजस्य च विवर्तनेन समं गतिविपर्यासान्विता सन् आधुनिकतामेति । तथाहि शेलि-कीट्स-रवीन्द्रनाथ-मधुसूदनादिभिः कविभिस्तदीये काले यथार्वाचीनत्वमितं तथैव कालिदासोऽपि स्वके युगे आसीदाधुनिक इति । एतेन आधुनिकतायास्तत्त्वमिदं नितरामेवापेक्षिकत्वं निश्चिनोतीत्येवाशयः । एतेन प्रतीयते यद्, आधुनिकताया एषा धारणा निसर्गत एव गतिमती । एवं सदा गतिमती प्रत्नमार्गत्यागिनी सा साहित्यधारा पौनःपुन्येन नवीनं नवीनं मार्गमाश्रयते, स्वीक्रियते च रम्यत्वमिति । अत आधुनिकसंस्कृतसाहित्ये स्थितानां विरचनानामाधुनिकत्वं तु स्पष्टमेव । अतो वक्तुं शक्यते यदाधुनिकत्वमिदं न कालगतमपि त्ववश्यमेव मनोभावगतमिति । आधुनिकतायाः बहुन्येव लक्षणानि बहुभिर्पण्डितवर्यैः निर्देशितानि, तेषु ड. राधावल्लभत्रिपाठिना आधुनिकताया निम्नोक्तानि प्रेरकतत्त्वान्यङ्गीकृतानि[३८] -

१. राजनैतिकी पार्श्वभूमिः,
२. राष्ट्रवादित्वम्,
३. गान्धिवादस्य प्रभावः,
४. नवचेतना,
५. विषयनावीन्यम्,
६. समकालिकता,
७. व्यङ्ग्यप्रधानाभिव्यक्तिः,
८. सामाजिकी चेतना,
९. यथार्थबोधः,
१०. राष्ट्रवादस्य सातत्यम्,

---

[३७] रवि. रचना. , 'आधुनिक् काव्य', पृष्ठानि ४९७ - ४९८

[३८] संस्कृतसाहित्य : बीसवीं शताब्दी, पृष्ठानि ९-७५

१४. नूतनविधत्वम् अभिनवत्वं वेति,

१२. परम्पराधुनिकतयोः सहावस्थानम्,

१३. व्यक्तिवादस्योदयः,

१४. परम्पराधुनिकतयोर्द्वन्द्वम्,

१५. नवार्थसन्धानञ्चेति ।

एतेषु 'विषयनावीन्यम्', 'सामाजिकी चेतना' चेति वैशिष्ट्यद्वयं हेमचन्द्रस्य काव्यकृतिषु दृश्यते । एतद्व्यतीत्य 'श्रृङ्गारितभावनायाः ह्रासः', 'विप्रतीकस्य नायकस्य अर्थात् प्रतिनायकस्य प्राबल्येन चित्रणम्', 'नैराश्यस्य चित्रणम्', 'नवीनविषयानां सर्जनं संयोजनं वा', 'प्रयोगधर्मिता' चेतीत्यादीनि वैशिष्ट्यान्यपि[39] नयनपथमुपयन्ति तदीयेषु काव्यकृतिषु । एतान्येवावलम्ब्य अधुना हेमचन्द्रस्य काव्येषु ऐतिह्येन सह आधुनिकतायाः समन्वयस्तु अधस्तात्प्रतिपद्यते –

कवेरस्य काव्यकृतिषु केवलं पतिदानव्रतं व्यतिरिच्य प्रायः महाकाव्येषु, खण्डकाव्येषु च कुत्रापि श्रृङ्गारस्तु अङ्गित्वेन न प्रकटितः, दृश्यते तु अङ्गरसरूपेणैव । अपि तु, कस्मिन्चन काव्ये स्त्रीचरित्रे उपस्थापिते अपि श्रृङ्गारस्य लेशो न दृश्यते, यथा – पाण्डवविजये नायिका खलु 'द्रौपदी', तया सह नवोद्वाहा अभिमन्युभार्या 'उत्तरा'पि चित्रिता ; इमे चरित्रयुगले अस्ति केवलं करुणस्याभिव्यक्तिः, न तु श्रृङ्गारस्य । श्रृङ्गारस्तु मुख्याङ्गरसरूपेणापि न दृश्यते, तस्योपस्थितिः मूलतो गौणभूते सम्भोगश्रृङ्गारस्य वर्णने एव दृश्यते, यथा – परशुरामचरिते गन्धर्वराजस्य जलकेलिवर्णने, हैहयविजये बधूसहस्रेण सह सहस्रबाहोः जलक्रीडावर्णने । न केवलमेतद्, हैहयविजये जलकेलिवर्णनं विहाय समग्रे महाकाव्ये नास्ति कमपि मुख्यभूतं नारीचरित्रमपीति । केवलं खण्डकाव्यभूते सत्यभामापरिग्रहे मुख्याङ्गरसत्वमेति श्रृङ्गारः, अपि तु काव्येस्मिन् मुख्यगौणत्वेनोपलभ्यते नायिकात्रयम् – 'सत्यभामा', 'रुक्मिणी', 'जाम्बवती' चेति ; तासु परोक्षत्वेन प्रत्यक्षत्वेन च श्रृङ्गारस्य अवस्थितिः दृश्यते । पूर्वालोचितेषु हेमचन्द्रस्य काव्येषु 'दशावतारस्तोत्रम्', 'पतिदानव्रतमि'ति काव्यद्वयं विहाय शेषेषु काव्येषु प्रतिनायकचरित्राणां वर्णनप्राबल्यं दरीदृश्यते, यथा – दशसर्गात्मके परशुरामचरिते प्रथमसर्गाद् अष्टमसर्गं यावत् प्रतिनायकस्य कार्त्तवीर्य्यस्य चित्रणं, द्वादशसर्गात्मके पाण्डवविजये पञ्चमसर्गात् सप्तमं यावत्, पुनः दशमे एकादशे च सर्गे चित्रितमस्ति दुर्य्योधनचरित्रम्, सर्गचतुष्टयात्मके सत्यभामापरिग्रहे प्रथमे सर्गे चारवचने परोक्षतया, चतुर्थे सर्गे प्रत्यक्षतयैवोपलभ्यते प्रतिनायकस्य नायकापभाषिणः सत्राजिच्चरित्रस्य वर्णनमिति । अथ नवसर्गात्मके हैहयविजये तृतीयसर्गतः अष्टमसर्गं यावद् रावणचरित्रस्य विविधावस्थायाः सुचारुचित्रणमेव काव्यपाठकान् नितरामेवाह्लादयतीति । प्रसङ्गतः उल्लेख्यं यद्, हैहयविजये चित्रितं मुख्यं चरित्रद्वयमेव रामायण-महाभारत-पुराणादिषु अधर्माचारिरूपेण प्रतिनायकरूपेण च परिचीयते जनमानसे । एतेन महाकाव्यमिदं हैहयविजयं

[39] भारतवर्षे आधुनिकसंस्कृतसाहित्यम् : विहङ्गमदृष्ट्या परिशीलनम्, प्रथमोऽध्यायः, पृष्ठे ७

प्रतिनायकमूलकेन महाकाव्यरूपेण प्रतिभाति मच्छकाशे, यतः अत्र प्रसिद्धभूतः प्रतिनायको रावणो यथा प्रतिनायकत्वेन चित्रितः तथैव प्रतिनायकरूपेण प्रसिद्धः कार्त्तवीर्य्यार्ज्जुनस्तु नायकत्वेनैव चित्रितो जातः ।

अथ आयाति नैराश्यस्य चित्रणम् ; अस्योदाहरणं दृश्यते पाण्डवविजये प्रथमे सर्गे श्रीकृष्णं प्रति युधिष्ठिरोक्तिषु तथा अर्ज्जुनोक्तिषु, एकादशे सर्गे दुर्य्योधनस्य विलापे च । हेमचन्द्रस्य काव्यानि रामायण-महाभारत-पुराणात्मकानि परन्तु, तत्र तेषां वृत्तान्तविन्यासे दृश्यन्ते कविना सन्निवेशितानि नूतनानि संयोजनानि । येन तेषु काव्यकृतिषु नवीनविषयानां सर्जनरूपं वैशिष्ट्यमेवास्माकं नयनपथमुपैति । हेमचन्द्रप्रणीते पतिदानव्रते पुण्यकव्रतस्य आख्यानमेव उपजीव्यत्वेन स्वीकृतमस्ति, आख्यानमिदं केवलमुपलभ्यते वङ्गभूमेः प्रख्यातपाँचालीकारस्य दाशरथिरायस्य "सत्यभामार व्रत पाँचाली" इति रचनायाम् । आख्यानमिदं यथा संस्कृतसाहित्ये अनुरूपेणैव प्रकारेण कुत्रापि सन्निवेशितं न दृश्यते कविना, तथैव वङ्गभूमौ वङ्गीये साहित्ये प्रचलितमिदमाख्यानमवलम्ब्य संस्कृतसाहित्ये स्वतन्त्रं काव्यमपि नोपलभ्यते हेमचन्द्रस्य पतिदानव्रतं व्यतिरिच्य । अतः स्पष्टमेव विषयनावीन्यमिति वैशिष्ट्यमस्मिन् पतिदानव्रतमिति काव्ये ।

हेमचन्द्रस्य काव्यकृतिषु पाण्डवविजये द्वितीये सर्गे माधवेन सह द्रौपद्याः कथोपकथने, द्वादशे सर्गे पुत्रहन्तारमश्वत्थामानं दृष्ट्वा तस्या आचरणे ; परशुरामचरिते गृहागतं परशुरामं प्रति मातुः रेणुकायाः उक्तिषु, तथा परशुरामेण सह पुनर्युद्धस्यारम्भे महिष्या सह कार्त्तवीर्य्यस्य वार्तालापे इत्यादिषु स्थलेषु नारीणां मुखरताया वर्णने तथा अर्ज्जुनेन विचाराय अश्वत्थामानं द्रौपद्याः सकाशे आनयने कवेः नारीणां स्वतन्त्रता तथा सशक्तिकरणरूपा नूतना सामाजिकी चेतना परोक्षत्वेनैव प्रकाशितेति ।

एतद्व्यतीत्य दृश्यते यद्, हेमचन्द्रेण महाकाव्यानां खण्डकाव्यानां च विरचने काले यथा आलंकारिकनियमाः अनुस्रियन्ते तथा तेषां नियमानामुल्लङ्घनमपि क्रियते । प्रसङ्गेऽस्मिन् दिङ्मात्रममुदाहरणं यथा –

(क) आलंकारिकनियमानुसारेण शृङ्गार-वीर-करुण-शान्तादिषु रसेषु एक एव अङ्गित्वेन स्वीक्रियते महाकाव्यखण्डकाव्ययोः कृते परन्तु पाण्डवविजये महाकाव्ये हेमचन्द्रेण वीरः, करुणश्चेति रसद्वयमेव अङ्गित्वेन अङ्गीक्रियते ।

(ख) पुनः महाकाव्यानां कृते छन्दोवैचित्र्यान्वितस्य सर्गस्यैकस्य विधानं दृश्यते परन्तु हेमचन्द्रकृतेषु महाकाव्येषु छन्दोवैचित्र्यान्वितानामेकाधिकानां सर्गाणां सन्निवेशनं दरीदृश्यते ।

अनेनैव प्रकारेण एतदेव वक्तुं शक्यते यद्, हेमचन्द्रस्य समग्रेषु काव्यकृतिषु परम्पराधुनिकतयोः सहावस्थानं तु सम्यग्रूपेणैव प्रतीयते मत्सकाशे इति ।

शोधप्रबन्धस्य अध्यायविन्यासः

शोधप्रबन्धस्यास्य अध्यायविभाजनं अधस्तादुपस्थाप्यते -

- प्रथमोऽध्यायः : अवतरणम्
  - प्रथमो भागः : संस्कृतश्रव्यकाव्येतिहासे वङ्गीया मनीषा (ऊनविंशविंशैकविंशशतकेषु)
  - द्वितीयो भागः : हेमचन्द्ररायकविभूषणः (१८८२खृः) : संक्षिप्ता परिचितिः
    - व्यक्तिगतजीवनम्
    - सारस्वत साधना
- द्वितीयोऽध्यायः : हेमचन्द्रप्रणीतानि महाकाव्यानि (संक्षिप्तं समीक्षणम्)
  - उत्सप्रसङ्गालोचनम्
  - समासेनोदीरणं प्रतिसर्गाख्यानानाम्
  - महाकाव्यत्वविमर्षणम्
  - महाकाव्य-त्रितयेषु अपराणि वैशिष्ट्यानि
- तृतीयोऽध्यायः : हेमचन्द्रप्रणीतानि खण्डकाव्यानि (संक्षिप्तं समीक्षणम्)
  - प्रथमो भागः : सत्यभामापरिग्रहम् ; दशावतारस्तोत्रञ्च
  - द्वितीयो भागः : संस्कृतानूदितं खण्डकाव्यम् : पतिदानव्रतम्
- चतुर्थोऽध्यायः : उपसंहृतिः
  - प्रथमो भागः : हेमचन्द्रस्य काव्यकृतिषु मङ्गलाचरणविमर्षणम्
  - द्वितीयो भागः : हेमचन्द्रस्य काव्यकृतिषु सुप्राचीनानां कवीनां प्रभावः
  - तृतीयो भागः : समकालिकैः पण्डितवर्यैः विहिता हेमचन्द्रस्य काव्यकृतेः समालोचना
  - चतुर्थो भागः : ऐतिह्याधुनिकतयोः समन्वयः
- परिशिष्टम्
- परिशीलिता ग्रन्थानुक्रमणी

****

परिशिष्टम्

‘पाण्डवविजयम्’

[क्षितीशचन्द्रचट्टोपाध्यायकृतं समीक्षणम्]

(आलोकचित्रसहयोगेनैव सन्निवेशितम्)

हेमचन्द्ररायस्य काव्यकृतिषु सम्भवतः केवलं ‘**पाण्डवविजयमि**’ति द्वादशसर्गात्मकं वीररकरुणरसप्रधानं महाकाव्यमधिकृत्यैव संस्कृतसाहित्यपरिषदो मासिके मुखपत्रे (Vol.XIII,1930-31) विद्यते पञ्चपृष्ठान्वितमेकं समीक्षणम् ; तत्तु मुखपत्रस्यास्य सम्पादकेन श्रीक्षितीशचन्द्रचट्टोपाध्यायेनैव ग्रथितम्। अस्मिन् समीक्षणे यथा हेमचन्द्रस्य निन्दा दृश्यते तथैव प्रशंसाऽपि दृश्यते – एतदेव समीक्षणस्यास्य मूलवैशिष्ट्यम् । अधुना पूर्वोक्तस्य मासिकमुखपत्रस्य आलोकचित्रमेकं प्रमाणत्वेन प्रदीयते –

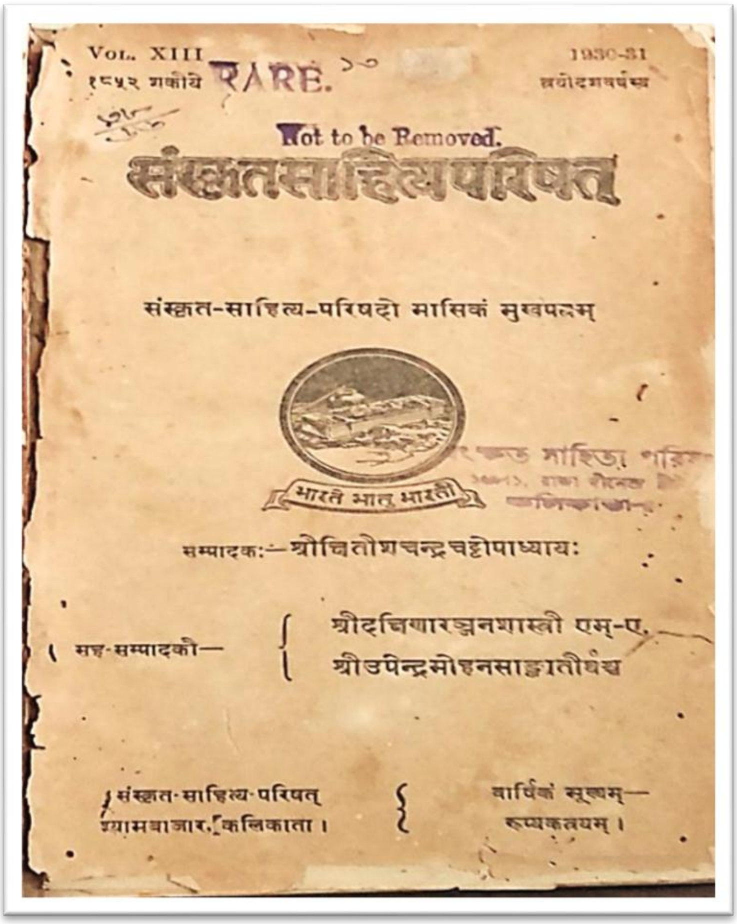

परिशीलिता ग्रन्थानुक्रमणी

(क) हेमचन्द्ररायकविभूषणस्य मौलिकग्रन्थाः

- *परशुरामचरितम्* - कविभूषणो हेमचन्द्ररायः, हेमकुटी, पावना, १९०४ खृ. (प्रथमसंस्करणम्)।
- *पाण्डवविजयम्* - कविभूषणो हेमचन्द्ररायः, हेमकुटी, पावना, १९१६ खृ. (प्रथमसंस्करणम्), १९३० खृ. (द्वितीयसंस्करणम्)।
- *रुक्मिणीहरणम्* - कविभूषणो हेमचन्द्ररायः, हेमकुटी, पावना, १९१० खृ. (प्रथमसंस्करणम्), श्रावणमासि १३३७ वङ्गाब्दः (द्वितीयसंस्करणम्)।
- *रुक्मिणीहरणम्* - कविभूषणो हेमचन्द्ररायः, परिशिष्टम् : दशावतारस्तोत्रम्, हेमकुटी, पावना, श्रावणमासि १३३७ वङ्गाब्दः (द्वितीयसंस्करणम्)।
- *सत्यभामापरिग्रहम्* - कविभूषणो हेमचन्द्ररायः, हेमकुटी, पावना, १९१३ खृ. (प्रथमसंस्करणम्), १९३२ खृ. (द्वितीयसंस्करणम्)।
- *सत्यभामापरिग्रहम्* - कविभूषणो हेमचन्द्ररायः, परिशिष्टम् : पतिदानव्रतम्, हेमकुटी, पावना, १९३२ खृ. (द्वितीयसंस्करणम्)।
- *हैहयविजयम्* - कविभूषणो हेमचन्द्ररायः, हेमकुटी, पावना, १९०९ खृ. (प्रथमसंस्करणम्)।

(ख) आकराः संस्कृतग्रन्थग्रामाः

- *अग्निपुराणम्* (कृष्णद्वैपायनवेदव्यासप्रणीतम्) - सम्पा. पञ्चानन्तर्करत्नः, नवभारत् पावलिशार्स्, कलिकाता, १३८९ वङ्गाब्दः।

- *अभिज्ञानशकुन्तलम्* (महाकविकालिदासप्रणीतम्) - सम्पा. हरिदाससिद्धान्तवागीशः (अभिज्ञानकौमुदीटीका), सिद्धान्तविद्यालयः, कलिकाता, १८८३ (शकाब्दः) सौरभाद्रस्य त्रिंशत्तमदिनाङ्कः(तृतीयसंस्करणम्)।

- *काव्यप्रकाशः* (मम्मटभट्टकृतः) - सम्पा. वामनाचार्यझलकिकारः (बालवोधिनीटीका), (संशोधिता) नारायणः, परिमल् पब्लिकेशन्स्, दिल्ली, १९१७ खृ. (प्रथमसंस्करणम्), २००८ खृ. (पुनर्मुद्रितसंस्करणम्)।

- *काव्यादर्शः* (दण्डिविरचितः) - सम्पा. ड. यमुनापाठकः,चौखाम्बा कृष्णदास् अकादेमी, २००५ खृ. (प्रथमसंस्करणम्)।

- *काव्यालंकारः* (भामहाचार्यकृतः) - सम्पा. ड. रमणकुमारशर्मा, विद्यानिधिप्रकाशन्, दिल्ली, २००८ खृ.।

- *काव्यालंकारसूत्रवृत्तिः* (वामनाचार्यकृता) - सम्पा. श्रीकृष्णसूरिः, श्रीवाणीविलास् प्रेस्,१९०९ खृ.।

- *किरातार्ज्जुनीयम्* (भारविप्रणीतम्) - सम्पा. गुरुनाथविद्यानिधिभट्टाचार्यः, (संशोधिता) गोविन्दचन्द्र-काव्यतीर्थ-पुराणशास्त्री, जानकीनाथकाव्य-तीर्थ एन्ड् ब्रस्. छात्रपुस्तकालयः, कलिकाता, १३४३ (वङ्गाब्दः) दोलयात्रायाम् (आवृत्तिश्चतुर्थी)।

- *छन्दोमञ्जरी* (वैद्यश्रीगङ्गादाससूरिविरचिता) - सम्पा. रामतारणशिरोमणिः (मञ्जरीविवृतिटीका) कान्दी, मुर्शिदावादः, कलिकातायां सरस्वतीयन्त्रे मुद्रिता, १८९१ खृ.।

- *दशरूपकम्* (धनञ्जयकृतम्) - सम्पा. टि. वेङ्कटाचार्यः, (दि अड्यार् लाइब्रेरि सीरीज्, भल्. ९७) ‘दि

अड्यार् लाइब्रेरि एन्ड् रिसार्च् सेन्टार्’, अड्यार्, माद्राज्, १९६९ खृ.।

- *देवीभागवतम्* (महर्षिव्यासप्रणीतम्) - सम्पा. पञ्चाननतर्करत्नः, नवभारत् पावलिशार्स्, अग्रहायणः १३८८ वङ्गाब्दः।

- *ध्वन्यालोकः* (आनन्दवर्धनकृतः) - सम्पा. ड. के. कृष्णमूर्थि, (फरोवार्डकर्ता) ड.के.आर्. श्रीनिवास् आयेङ्गार्, मोतिलालवनारसिदासः, दिल्ली, १९८२ खृ. (द्वितीयसंस्करणम्)।

- *नाट्यशास्त्रम् (प्रथमखण्डः)* (भरताचार्यप्रणीतम्) - सम्पा. ड. सुरेशचन्द्रबन्द्योपाध्यायः नवपत्रप्रकाशनम् , कलिकाता , मार्च् १९८० खृ.।

- *भाषापरिच्छेदः* (विश्वनाथन्यायपञ्चाननकृतः) - सम्पा. ड. रवीन्द्रनाथशास्त्री संस्कृतपुस्तकभाण्डारः, कलिकाता,२००७ खृ. (द्वितीयसंस्करणम्)।

- *महाभारतम्, आदिपर्व्व १* (महर्षिकृष्णद्वैपायनवेदव्यासप्रणीतम्) - सम्पा. हरिदाससिद्धान्तवागीशः, विश्ववाणी प्रकाशनी, कलिकाता, (प्रथम् प्रकाश) १३३८ वङ्गाब्द, १३६६ वङ्गाब्द (द्वितीय संस्करण)।

- *महाभारतम्, उद्योगपर्व्व* (महर्षिकृष्णद्वैपायनवेदव्यासप्रणीतम्) - सम्पा. हरिदाससिद्धान्तवागीशः, सिद्धान्तविद्यालयः, कलिकाता, १३४२ वङ्गाब्दः।

- *महाभारतम्, कर्णपर्व्व* (महर्षिकृष्णद्वैपायनवेदव्यासप्रणीतम्) - सम्पा. हरिदाससिद्धान्तवागीशः (भारतकौमुदीटीका), सिद्धान्तविद्यालयः, कलिकाता, १३४६ वङ्गाब्दः।

- *महाभारतम्, द्रोणपर्व्व* (महर्षिकृष्णद्वैपायनवेदव्यासप्रणीतम्) - सम्पा. हरिदाससिद्धान्तवागीशः (भारतकौमुदीटीका),सिद्धान्तविद्यालयः, कलिकाता,१३४५ वङ्गाब्दः।

- *महाभारतम्, भीष्मपर्व्व* (महर्षिकृष्णद्वैपायनवेदव्यासप्रणीतम्) - सम्पा. हरिदाससिद्धान्तवागीशः, सिद्धान्तविद्यालयः,कलिकाता, १३४३ वङ्गाब्दः।
- *महाभारतम्, शल्यपर्व्व* (महर्षिकृष्णद्वैपायनवेदव्यासप्रणीतम्) - सम्पा. हरिदाससिद्धान्तवागीशः (भारतकौमुदीटीका),सिद्धान्तविद्यालयः, कलिकाता,१३४६ वङ्गाब्दः।
- *महाभारतम्, सौप्तिकपर्व्व* (महर्षिकृष्णद्वैपायनवेदव्यासप्रणीतम्) - सम्पा. हरिदाससिद्धान्तवागीशः (भारतकौमुदीटीका),सिद्धान्तविद्यालयः,कलिकाता, १३४७ वङ्गाब्दः।
- *वक्रोक्तिजीवितम्* (कुन्तककृतम्) - सम्पा. ड. के. कृष्णमूर्थि , कर्णाटकविश्वविद्यालयः,धारवाड्,१९७७ खृ. (प्रथमसंस्करणम्)।
- *वक्रोक्तिजीवितम्* (कुन्तककृतम्) - सम्पा. श्रीसुशीलकुमार् दे, कलिकाता,१९६२ खृ. (तृतीयसंस्करणम्)।
- *रघुवंशम्* (कालिदासप्रणीतम्) - सम्पा. काशीनाथ् पाण्डुरङ्ग् परब्, दि निर्णयसागर् प्रेस्, बम्बे, १८८६ खृ. (तृतीयसंस्करणम्)।
- *शिशुपालवधम्* (माघप्रणीतम्) - सम्पा. हरिदाससिद्धान्तवागीशः, (माधुरीटिप्पनी), नकीपुर-हरिचरण-चतुष्पाठी,१८४७ शकाब्दीयसौराग्रहायणस्य प्रथमदिवसः।
- *स्वप्नवासवदत्तम्* (भासप्रणीतम्) - सम्पा. टि. गणपति शास्त्री, दि त्रावाङ्कर् गभर्मेन्ट् प्रेस्, त्रिवान्द्राम्, १९१२ खृ. (प्रथमसंस्करणम्)।
- *साहित्यदर्पणः* (श्रीमद्विश्वनाथकविराजप्रणीतः) - सम्पा. विमलाकान्तमुखोपाध्यायः (साहित्यदर्पणविवृतिटीका) संस्कृत पुस्तक् भाण्डार्, कलिकाता २०१३ खृ. (द्वितीयसंस्करणम्)।

- *साहित्यदर्पणः* (श्रीमद्विश्वनाथकविराजप्रणीतः) - सम्पा. हरिदाससिद्धान्तवागीशः (कुसुमप्रतिमाटीका), संस्कृत वुक् डिपो प्राः लिः, कलिकाता १९८१ खृ. (पञ्चमसंस्करणम्)।

(ग) वङ्गभाषानिबद्धा आकरग्रन्थग्रामाः

- *दाशरथि रायेर् पाँचाली* - सम्पा. श्रीहरिपद चक्रवर्ती, कलिकाता विश्वविद्यालय्, १९६२ खृ. (प्रथम् संस्करण्)।
- *रवीन्द्र रचनावली* - नवम् खण्ड, विश्वभारती, कलिकाता, १३४८ वङ्गाब्द (प्रथम् प्रकाश) पुनर्मुद्रण् १३५३ वङ्गाब्द ।

(घ) अर्वाचीनमौलिकसंस्कृतग्रन्थग्रामाः

- *अभिनवकाव्यालंकारसूत्रम्* - राधावल्लभत्रिपाठी, सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः, वाराणसी, २००५ खृ. (प्रथमसंस्करणम्)।
- *अलंकारसूत्रम्* - चन्द्रकान्ततर्कालंकारभट्टाचार्य्यः, मुद्रणकर्ता. उपेन्द्रनाथचक्रवर्ती, मुद्रणस्थलम् . दि स्यान्सकृत् प्रेस, कलिकाता, १८९९ खृ. (प्रथमसंस्करणम्)।

(ङ) संस्कृतभाषानिबद्धाः सहायकग्रन्थग्रामाः

- चौधुरी, यतिन्द्रविमलः. - *'वङ्गीय-दूतकाव्यसाहित्यस्य इतिहासः'*. कोलकाता: प्राच्यवाणी, फेब्रुयारि १९५३ खृ. (प्रथमसंस्करणम्)।
- शुक्ला, रमाकान्तः. - *'अर्वाचीनसंस्कृतमहाकाव्यविमर्शः'*. नईदिल्ली: देववाणीपरिषत्, १९७९ खृ.।

- सेनः, शुभ्रजित्. - *'भारतवर्षे आधुनिकसंस्कृतसाहित्यम् : विहङ्गमदृष्ट्या परिशीलनम्'.* कोल्काता: संस्कृतपुस्तकभाण्डारः, जानुयारि २०१९ खृ. (प्रथमसंस्करणम्)।

(च) आङ्गलभाषानिबद्धाः सहायकग्रन्थग्रामाः

- Chattopadhyay, Rita. - '*Mahamahopadhyaya Haridasa Siddhanatavagisa: An Appraisal'.*Calcutta: Sanskrit Pustak Bhandar, 1989.
- Dutta, Kali Kumar. - *'Bengal's Contributiona to Sanskrit Literature'.* Calcutta: Sanskrit College, 1974.
- Krishnamachariar,M. - *'History of Classical Sanskrit Literature'.* Madras: Motilal Banarsidass , 1937.
- Mukhopadhyaya, Govindagopal - *'A NEW TRI-LINGUAL DICTIONARY SANSKRIT-BENGALI-ENGLISH'.* Kolkata: Sanskrit Book Depot, December, 2008.

(छ) वङ्गभाषानिबद्धाः सहायकग्रन्थग्रामाः

- चक्रवर्ती, सञ्चिता. भट्टाचार्य, अमलकुमार्.च - *'आधुनिक् संस्कृत साहित्येर् रूपरेखा'.* कोल्काता : एम्. एल्. दे एण्ड् कों, एप्रिल् २०१३ खृ. (प्रथम् संस्करण)।
- चट्टोपाध्याय्, ऋता. - *'आधुनिक् संस्कृतसाहित्य (१९१०-२०१०) छोटगल्प ओ नाटक्'.* कोल्काता : प्रग्रेसिभ् पावलिशार्स्, एप्रिल् २०१२ खृ. (प्रथम् संस्करण)।
- दास्, करुणासिन्धु. - *'संस्कृतसाहित्येर् इतिहास्'.* कोल्काता : पश्चिमवङ्ग वांला आकादेमि, मार्च् २००८ खृ. (प्रथम् संस्करण)।
- बन्द्योपाध्याय्, धीरेन्द्रनाथ्. - *'संस्कृत साहित्येर् इतिहास्'.* कोल्काता : पश्चिमवङ्ग राज्य पुस्तक् पर्षत्, आगष्ट् २००९ खृ. (द्वितीय संस्करणेर् तृतीयमुद्रण)।

- भट्टाचार्य,अमलकुमार्. - *'आधुनिक् संस्कृत साहित्येर् रूपरेखा'.*
  चक्रवर्ती,सञ्चिता.च कोलकाता : एम् . एल् . दे एण्ड् कों, एप्रिल् २०१३ खृ. (प्रथम् संस्करण)।

- भट्टाचार्य,हेमचन्द्र. - *'वङ्गीय महामहोपाध्याय् जीवनी'.* कलिकाता : प्रगति प्रकाशनी, पौष्, वङ्गाब्द १३७९ (प्रथम् संस्करण)।

- मूखार्जी,अञ्जलिका. - *'संस्कृत काव्यचर्चाय् बाङाली : सेकाल् ओ एकाल्'.* कोल्काता : संस्कृत पुस्तक् भाण्डार् , २०१३ खृ. (प्रथम् संस्करण)।

(ज) हिन्दीभाषानिबद्धाः सहायकग्रन्थग्रामाः

- त्रिपाठी, राधावल्लभ्. - *'संस्कृत् साहित्य : बीसवीं शताब्दी'.* दिल्ली: राष्ट्रीय संस्कृत् संस्थान्, १९९९ खृ.।

॥ शोधप्रबन्धस्य संक्षिप्तसारोऽयं भगवति पाण्डवसखे वासुदेवेऽर्पितोऽस्तु ॥

Prof. Dr. Rita Chattopadhyay
Ex Emeritus Fellow & Retd. Professor
Deptartment of Sanskrit
Jadavpur University
Kolkata 700032